

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Plato's Atlantis. Een nobele leugen

Berg, R.M. van den

Citation

Berg, R. M. van den. (2017). Plato's Atlantis. Een nobele leugen. *Leidschrift. Historisch Tijdschrift*, 32(1), 15-27. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/48066>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/48066>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Leidschrift

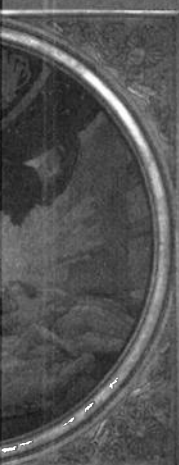
Historisch Tijdschrift

Verzonken en verheven

Plato's Atlantis van klassieke mythe tot nazi-utopie

*B. van den Berg, J.M. Bil, T. Craig, K.L. Feder, C. Foucrier,
J.X. Guardiola Cànaves, H. Koning, E. Kurlander*

Jaargang 32 | Nummer 1 | 2017

Inhoud

Redactioneel	5
Hugo Koning De drijvende kracht van Atlantis	7
Bert van den Berg Plato's Atlantis. Een nobele leugen	15
Tobin L. Craig Old Atlantis, <i>New Atlantis</i> , and the Vicissitudes of Things	29
Chantal Foucrier The Myth of Atlantis in the 19 th Century: Science and Imagination	43
Kenneth L. Feder Quest for Atlantis. The search for archeological evidence of a legend	63
Eric Kurlander 'One Foot in Atlantis, One in Tibet'. The Roots and Legacies of Nazi Theories on Atlantis, 1890-1945	81
Jolein M. Bil Recensie: L. Maurizio, <i>Classical Mythology in Context</i>	103
Jordi X. Guardiola Canaves Venerated Rulers. The implication of Rome's subdits in the emperor worship in Hispania	107
Personalia	125
Mededelingen	127
Eerder verschenen	128

Plato's Atlantis. Een nobele leugen

Bert van den Berg

Atlantis: feit of fictie?

Atlantis is een product van Plato's rijke verbeelding. De epische Atlantische oorlog die de beschaafde wereld op de rand van de ondergang bracht, heeft nooit plaatsgevonden. Zoveel lijkt wel zeker. Toch doet Plato er alles aan om de indruk te wekken dat Atlantis ooit echt bestaan heeft, en met succes. Nauwelijks was Plato overleden of onder Plato's directe volgelingen barstte de discussie los over de vraag of het bij Atlantis ging om een stuk geschiedschrijving of dat het toch fictie was. Aristoteles, Plato's meest scherpzinnige en kritische student, nam het verhaal natuurlijk met een korrel zout. Veel van Plato's andere leerlingen, echter, lijken het verhaal voor waar aangenomen te hebben. In ieder geval meende Crantor, die rond 320 voor Christus, dus slechts ongeveer 25 jaar na de dood van Plato, toetrad tot Plato's school, dat het om een historisch verslag ging. In de late Oudheid stelt de grote neoplatoonse commentator Proclus zelfs dat iedereen ervan overtuigd is dat het hier een historisch relaas betreft, zij het dat hij van mening is dat het verhaal ook een diepere metafysische boodschap bevat.¹

Deze verwarring over het bestaan van Atlantis is begrijpelijk. Je zou er toch vanuit moeten kunnen gaan dat een filosoof die de waarheid met een hoofdletter W schrijft zijn lezers niet op verzinsels trakteert? Plato was per slot van rekening geen antieke Tolkien die zijn lezers meevoerde naar een of andere tot in het kleinste detail uitgewerkte Middle Earth, enkel en alleen ten behoeve van literair vermaak. Hij heeft met zijn werken, hoe knap die literair ook mogen zijn, toch altijd een filosofisch doel. Uiteindelijk gaat het hem om de opvoeding van zijn lezers tot platoonse filosofen die deze fysieke wereld achter zich laten en opstijgen tot de onstoffelijke platoonse Ideeën of Vormen. De vraag die in dit stuk centraal zal staan is dus waarom Plato, bijna per ongeluk, literaire fictie uitvindt.² Hieronder zal ik de

¹ Voor de antieke discussie over het bestaan van Atlantis, met inbegrip van de posities van Aristoteles, Crantor en Proclus, zie: P. Vidal-Naquet, *L'Atlantide. Petite histoire d'un mythe platonicien* (Parijs 2005) 45-62.

² Voor de these dat Plato met het Atlantis-verhaal literaire fictie uitvindt, zie: C. Gill, 'Plato's Atlantis Story and the Birth of Fiction', *Philosophy and Literature* 3 (1979) 64-78.

suggestie uitwerken dat Atlantis een voorbeeld is van wat Plato elders een 'nobele leugen' noemt, een verzonnen verhaal dat de staat volgens Plato mag gebruiken om zijn burgers tot wenselijk gedrag aan te sporen of, zoals sommige van Plato's critici eerder zouden zeggen, te indoctrineren. Voor ik over deze nobele leugen te spreken kom zal ik eerst echter een korte impressie geven van Plato's Atlantis zoals we dat leren kennen in de dialogen *Timaeus* en *Critias*.

Atlantis: een 'waar' verhaal

Atlantis duikt voor het eerst op in Plato's dialoog *Timaeus*. De titel verwijst naar het belangrijkste personage, de natuurfilosoof Timaeus, die een lange monoloog houdt over de schepping van de kosmos door een 'goddelijke ambachtsman', de zogenaamde *Demiurg*. De *Timaeus* wordt door Plato gepresenteerd als het vervolg op een andere dialoog, *De Staat (Politeia)*, waarin Socrates – die hier en elders in Plato's werk waarschijnlijk de opvattingen van Plato verwoordt – beschrijft hoe een ideale staat eruit zou moeten zien. Aan het begin van de *Timaeus* herinnert Socrates zijn gesprekspartners kort aan die utopie en moedigt hij ze aan het stokje van hem over te nemen. Hij zou met name graag zien dat iemand die statische blauwdruk van een ideale staat tot leven zou wekken en zou laten zien hoe het zo'n fictieve staat zou vergaan als die op de proef zou worden gesteld in tijden van oorlog. Critias, lid van een oude, eerbiedwaardige Atheense familie, kondigt aan dat hij zelfs iets beters voor Socrates heeft dan de lotgevallen van Socrates' imaginaire staat. Bij hem in de familie circuleert een verhaal over een oorlog die Athene lang geleden voerde met het machtige Atlantis:

Luister dan, Socrates, naar een bijzonder vreemd verhaal, dat toch volkomen waar is, zoals Solon, de wijste onder de Zeven Wijzen, vroeger eens claimde.³

³ Plato, *Timaeus* 20d; de vertalingen van Plato's teksten ontleen ik aan X. de Win, *Plato. Verzameld Werk* (Antwerpen en Baarn 1980). Waar nodig heb ik ze aangepast en gemoderniseerd. Ook heb ik veel profijt gehad van de Franse vertaling door L. Brisson, *Platon. Timée, Critias* (Parijs 1999) en in het bijzonder van zijn inleiding op de *Critias* waarin hij de verschillende interpretaties (van Plato's versie) van het Atlantis-verhaal bespreekt en een uitvoerige bibliografie geeft (313-349).

Let wel, Critias beklemtoont dat het gaat om een waar verhaal, en roept daarvoor Solon aan als getuige, die vanwege zijn staatkundige hervormingen en reputatie van onkreukbaarheid gold als een soort Atheense Vader des Vaderlands.

Nu zou het niet om zo maar een kleine schermutseling gegaan zijn tussen Athene en een nu vergeten dwergstaatje in een ver verleden, maar een heuse wereldoorlog. Critias omschrijft Atlantis als een eiland dat groter was dan Libië (dat wil zeggen Noord-Afrika) en Klein-Azië samen, gesitueerd voorbij de Zuilen van Herakles (de Straat van Gibraltar), dat al het Mediterrane gebied veroverd had, van Egypte in het zuiden tot Midden-Italië in het noorden. Zo'n 9000 jaar voor de tijd van Socrates en Critias zou het zich opgemaakt hebben om ook de Griekse wereld te veroveren. Athene leidde de grote Griekse coalitie tegen de Atlantische invasie, maar kwam in de loop van de oorlog alleen te staan toen zijn bondgenoten onder de voet werden gelopen of deserteerden. Toch wist Athene deze strijd te winnen en gaf zo de Griekse wereld haar vrijheid terug.

Het is natuurlijk vreemd dat geen Athener uit de tijd van Socrates en Critias zich nog maar iets van dit alles kon herinneren, maar Critias heeft daar wel een verklaring voor. Dit is namelijk het gevolg van regelmatig terugkerende natuurrampen, die het grootste deel van een beschaving wegvagen. Hij denkt hierbij met name aan enorme overstromingen. Alleen ongeletterde herders, die hoog en droog in de bergen hun vee hoeden, zouden zo'n catastrofe overleven:

Zoals reeds eerder opgemerkt, was het geslacht, dat telkens wist te overleven, een volk van analfabeten, dat in de bergen huide: van de vorsten, die over het land hadden geheerst, kenden ze enkel de namen, en dan nog alleen maar van horen zeggen, terwijl ze verder van hun daden slechts zeer weinig afwisten. Zij stelden zich er mee tevreden die namen aan hun kinderen te geven, maar met de deugden en de wetten van hun voorvaderen waren ze onbekend, op een paar vage uitzonderingen na, die de mondelinge traditie over elk van die vorsten had bewaard. Ze besteedden dan ook uitsluitend hun aandacht aan het lenigen van hun noden: daarover gingen hun gesprekken, zodat ze zich niet druk maakten om wat er vroeger, in de oude tijd, met hun voorvaderen gebeurd was. Het vertellen van mythen en geschiedkundig onderzoek zijn immers twee bezoekers die tegelijk met vrije tijd hun intrede doen in staten, zodra ze zien dat

sommigen reeds voorzien zijn van het noodzakelijke om te leven, maar niet eerder.⁴

Kortom, volgens Plato verwijzen mythische namen naar historische personen, maar wat die historische personen precies gedaan hebben is niet langer te achterhalen. Overigens staat Plato hierin niet alleen. Ook Aristoteles en na hem de stoïcijnen waren van mening dat we wel beschikken over namen en flarden van lang vervlogen historische tijden, maar dat we niet meer in staat zijn om aan de hand daarvan de oudste geschiedenis te reconstrueren. Het is interessant om te zien dat Plato de bestudering van mythen en geschiedenis als een relatief recent verschijnsel ziet: pas als het bestaansminimum gegarandeerd is, is er vrije tijd over voor dit soort wetenschappelijke activiteiten.⁵

Critias haast zich om uit te leggen dat de situatie voor Egypte anders is. Dat land is, dankzij de Nijl, gevrijwaard van dit soort calamiteiten en kent dus een veel langere ononderbroken geschiedenis dan de Grieken. Toen Solon ooit Egypte aandeed, zou één van de Egyptische priesters hem het verhaal over de strijd van Athene tegen Atlantis, dat in Egyptische tempels gearchiveerd zou zijn, uit de doeken hebben gedaan. Solon was van plan er een gedicht over te maken als hij tijd zou hebben, maar helaas nam de gespannen politieke situatie thuis hem volledig in beslag en bleef het bij het prozaïsch relaas dat in de familie van Critias werd doorverteld.

Geen wonder dat al die antieke platonisten en moderne atlantologen, om de term voor de moderne (pseudo)wetenschap rond Atlantis uit de inleiding van Hugo Koning te gebruiken, dit verhaal voor zoete koek geslikt hebben: we hebben het woord van Critias en Solon dat het waar is en er zijn Egyptische bronnen. Jammer alleen dat Critias hier een buikspreekpop van Plato is, Solon in zijn overgeleverde gedichten met geen woord over Atlantis rept, en niemand ooit die Egyptische bronnen heeft gezien. Alle bewijzen voor het bestaan van Atlantis zijn, kortom, geen cent waard.

⁴ Plato, *Critias* 109e-110a.

⁵ Voor deze antieke theorie over cyclische catastrofes en het idee dat mythen voor een deel elementen bezitten van voor zo'n catastrofe, zie: G.R. Boys-Stones, *Post-Hellenistic Philosophy: A Study of its Development from the Stoics to Origen* (Oxford 2001) 28-59.

De architectuur van oer-Athene en Atlantis

De korte versie van het Atlantis-verhaal in de *Timaëus* blijkt een trailer te zijn voor wat later nog gaat komen. Op dit moment in het verhaal geeft Critias het woord aan Timaeus, die in de rest van de dialoog zijn scheppingsverhaal uit de doeken doet. Het is pas in een volgende dialoog, toepasselijk de *Critias* getiteld, dat hij een meer volledige versie van het verhaal geeft, waarbij hij vooral ingaat op de geografie en staatkundige organisatie van het oer-Athene en Atlantis.

Het oer-Attica, het gebied waarin het oude Athene lag, zou veel vruchtbaarder zijn geweest dan het moderne Athene. Om deze beschrijving van het oer-Attica als een soort superieure versie van het moderne Athene geloofwaardiger te maken, wijst Critias in een beroemde passage op het verschijnsel van erosie. In de loop van de afgelopen negen duizend jaar zou de vruchtbare grond weggespoeld zijn: 'Wat er nu, in vergelijking met toen, van overgebleven is – ook bij kleine eilanden is dit het geval – is dan ook niet meer dan het geraamte van een door ziekte uitgeteerd lichaam.'⁶ Een herkenbaar beeld voor iedereen die wel eens in Griekenland is geweest.

Niet alleen was de grond van dit oer-Athene vruchtbaarder dan die van het moderne Athene, het werd ook bewerkt door betere boeren, zodat een hogere opbrengst gegarandeerd was. De reden dat deze oer-boeren productiever waren dan de moderne, was dat het oer-Athene georganiseerd was volgens het centrale principe van Plato's utopie uit de *Staat*, namelijk dat van specialisatie. Volgens Plato is het van groot belang dat ieder lid van een gemeenschap zich toelegt op één taak die in overeenstemming is met zijn kwaliteiten (of haar kwaliteiten, Plato vindt de Griekse gewoonte om vrouwen achter het aanrecht te laten een verkwisting van menselijk kapitaal). Dit zou leiden tot een samenleving die is opgebouwd uit drie klassen. De grootste en laagste klasse van Plato's ideale maatschappij bestaat uit boeren, handwerkslieden, handelaren en dergelijke lieden, kortom iedereen die iets produceert (landbouwproducten, goederen, diensten) en zo de staat helpt te voorzien van alle benodigde middelen. Boven deze klasse staat die van de beroepssoldaten en daarboven uiteindelijk weer die van de koning-filosofen. In de *Staat* heeft Plato benadrukt dat het van het grootste belang is dat deze soldatenklasse geen eigen woningen of bezit heeft, maar in kazerneachtige complexen leeft en alles met elkaar deelt, op een manier die aan Sparta doet denken. In het klassieke Athene was dat zeker niet het geval. Het leger

⁶ Plato, *Critias* 111b.

bestond uit de vrije Atheense burgers die in vreedstijd zich met hele andere zaken bezighielden. In Plato's utopische oer-Athene, echter, leeft een klasse van beroepsmilitairen in isolement van de rest van de bevolking op de Akropolis, die volgens Critias toen overigens een stuk groter zou zijn geweest dan dat die tegenwoordig is. Het leven van die soldaten wordt door Critias als volgt omschreven:

Zij bewoonden de noordkant van de Akropolis, waar ze over gemeenschappelijke huizen en eetzalen voor de winter beschikten. Zij hadden alles wat hoort bij een sociaal leven in een gemeenschap, zowel op het gebied van huisvesting als van tempels, behalve dan goud en zilver, waar ze nooit enig gebruik van maakten. Daar ze een levenswijze nastreefden, die het midden hield tussen arrogantie en slaafsheid, bouwden ze bescheiden woningen, waarin zij en hun nakomelingen hun oude dag bereikten, en die ze, in dezelfde staat, steeds weer aan anderen overlieten, die precies waren als zijzelf.⁷

Deze edele eenvoud van de oer-Atheners staat in schril contrast met de luxe die een bezoeker in Atlantis aan kon treffen, zeker als hij de Akropolis zou bezichtigen.

Van de gebouwen waren sommigen van éénzelfde kleur, terwijl ze voor de andere verschillende steensoorten door elkaar mengden, en aldus terwille van het speelse effect, een bont tapijt weefden, wat die gebouwen een natuurlijke charme verleende. Heel de omtrek van de wal die de buitenste ring omsloot, vatten ze in een gordel van brons, dat ze erop aanbrachten als een soort pleisterlaag. Het binnenste overtrokken ze met gesmolten tin. De muur rondom de burcht zelf bestreken ze met orichalcum [een edelmetaal dat alleen in Atlantis werd aangetroffen en dat bijna even kostbaar was als goud], dat glansde alsof het vuur was.⁸ Ziehier nu hoe het koninklijk paleis, dat binnen de Akropolis stond, ingericht was. In het midden bevond zich, ter plaatse zelf, een tempel die aan Cleito en Poseidon was gewijd. (...) Heel het heiligdom overtrokken ze aan de buitenzijde met zilver, behalve de tinnen, die van goud waren. Wat het binnenste betrof, kon men zien dat de ivoren zoldering geheel en al met goud, zilver en orichalcum was versierd, terwijl al het overige – muren, zuilen, vloer – in orichalcum was bevat. Gouden beelden richtten ze er in op: de

⁷ Plato, *Critias* 112b-c.

⁸ Cf. *ibidem*, 114e.

god [Poseidon] zelf, boven op zijn strijdswagen staande en zes gevleugelde paarden mennend, was zo groot dat hij met zijn schedel de zoldering raakte (...). Verder bevatte het heiligdom nog vele andere beelden, wijgeschenken van particulieren.⁹

Kortom, terwijl het deugdzame oer-Athene eruitzag alsof het was ontworpen door een voorloper van Le Corbusier, daar zag Atlantis er met al zijn blingbling uit als een soort antiek Las Vegas, zij het dat het zich niet midden in een woestijn bevond, maar midden in de Atlantische Oceaan.

Het verschil in architectonische smaak wijst op een verschil in volksaard. De oorspronkelijke Atlanten hadden zich 'het hoofd niet op hol laten brengen door te zwelgen in rijkdom', noch hadden 'ze zich van het rechte pad laten afbrengen door een gebrek aan zelfbeheersing' (Plato, *Critias* 121a). Ze hadden immers, net als overigens de oer-Atheners, goddelijke voorouders, en bezaten daarom een goddelijk element, namelijk hun verstand.

Maar toen het goddelijke bestanddeel in hen begon weg te kwijnen door het feit dat het herhaaldelijk met veel menselijks werd gemengd, en toen het menselijk karakter in hen de overhand kreeg, toen waren ze ook niet langer in staat hun weelde te dragen en verloren ze alle fatsoen.¹⁰

Voor Zeus is de maat uiteindelijk vol en hij besluit Atlantis met een zondvloed weg te vagen. Spijtig genoeg breekt de tekst van de *Critias* plotseling af, midden in een zin, juist op het moment dat Zeus aan zijn speech wil beginnen waarin hij zijn plannen uiteenzet. Het is niet helemaal duidelijk of Plato het werk nooit afgemaakt heeft omdat hij zijn interesse in het project had verloren of dat het vervolg in de loop van de tijd verloren is gegaan.

Plato's nobele leugen

Zoals hierboven opgemerkt, is mijn voorstel om Plato's Atlantis-verhaal op te vatten als een nobele leugen, een van de meest omstreden elementen van Plato's politieke filosofie. We hebben zojuist gezien dat Plato's utopie sterk

⁹ Plato, *Critias* 116b-d.

¹⁰ Ibidem, 121a-b.

hiërarchisch is georganiseerd. Het probleem is nu hoe de burgers zover te krijgen dat ze hun plaats in de maatschappij aanvaarden, zeker al die boeren en ambachtslieden uit de onderste klasse, die weliswaar de staat draaiende houden met hun productie, maar geen politieke inspraak hebben. Aan de andere kant moet het beroepsleger, dat een geweldsmonopolie heeft, ervan weerhouden worden om zijn militaire macht te misbruiken om de producerende klasse uit te buiten. Plato's Socrates denkt dat een soort stichtingsmythe het aangewezen instrument zou kunnen zijn om dit voor elkaar te krijgen.¹¹ Alle burgers in de staat zouden autochtoon zijn in de Griekse betekenis van het woord: letterlijk uit de grond geboren. Omdat ze allemaal uit dezelfde grond geboren zijn, zijn alle burgers aan elkaar verwant en hebben dus de plicht zo goed mogelijk voor hun moeder, de grond van de staat, en elkaar te zorgen. Dat wil niet zeggen dat iedereen gelijk is. In de grond bevinden zich immers allerlei metalen die niet allemaal even waardevol zijn, zoals goud, zilver en ijzer. Niet iedereen komt uit precies hetzelfde stukje grond en dus bevat niet iedereen dezelfde metalen. Dit rechtvaardigt het feit dat niet iedereen dezelfde rol in de maatschappij kan vervullen. Zo bevatten de koning-filosofen, weinig verrassend, goud, hun militaire helpers zilver en de boeren en ambachtslieden ijzer en brons. Dit verhaal is een leugen. Het is echter een nobele leugen, omdat het een goed doel dient: maatschappelijke stabiliteit en onderlinge solidariteit.¹²

Sinds de felle aanval van de beroemde twintigste-eeuwse filosoof Karl Popper op Plato in zijn boek *The Open Society and its Enemies. Volume I: The Spell of Plato* (Londen 1945) is er veel discussie geweest over de (on)wenselijkheid van nobele leugens en de vraag of Plato echt bedoelt wat hij lijkt te zeggen. Volgens Popper rechtvaardigt de theorie van de nobele leugen elke vorm van politiek bedrog. Tegenstanders van deze vijandige interpretatie van Plato wijzen er, terecht, op dat Plato's nobele leugens wel degelijk geacht worden een kern van waarheid te bevatten. Zo zou de hierboven besproken mythe volgens Plato twee belangrijke waarheden bevatten: aan de ene kant danken burgers hun bestaan aan de maatschappij en hebben dus plichten jegens de maatschappij en elkaar (de geboorte uit

¹¹ Plato, *Staat* 414b.

¹² Plato, *Staat* 414b-415d; voor een bespreking van Plato's concept van de nobele leugen, zie: M. Schofield, 'The Noble Lie' in: G.R.F. Ferrari ed., *The Cambridge Companion to Plato's Republic* (Cambridge 2007) 138-164, die er overigens terecht op wijst dat in de oudheid leugens niet *per se* problematisch waren. Pas Augustinus verwerpt categorisch alle vormen van liegen als slecht.

vaderlandse bodem), aan de andere kant heeft niet iedereen dezelfde kwaliteiten en dus dezelfde taken (de verschillende metalen).

Eén aspect is volgens mij in deze vaak verhitte discussies onderbelicht gebleven, namelijk het feit dat volgens Plato niet elk type verhaal zich leent voor zo'n nobele leugen. Het gaat voor hem altijd om verhalen over zaken waarvan we de waarheid per definitie niet kunnen kennen:

En zou het ook niet mogelijk zijn in de mythologische verhalen, waar we het zo pas over hadden, de leugen, die onvermijdelijk is door onze onwetendheid wat betreft de ware toedracht van die oude feiten, – zou het niet mogelijk zijn ook dáár nuttig gebruik van de leugen te maken, door haar zoveel mogelijk aan de waarheid gelijk te maken?¹³

Wat betreft die 'ware toedracht van die oude feiten', Plato verwijst hiermee naar de oudste Griekse geschiedenis. Zoals bekend maakten de Grieken geen scherp onderscheid tussen mythen en geschiedschrijving. Mythen werden geacht te verwijzen naar wat er daadwerkelijk in de oudste tijden gebeurd was, zij het dat de gemiddelde Griekse historicus er natuurlijk wel vanuit ging dat allerlei bovennatuurlijke elementen op de een of andere manier gerationaliseerd dienden te worden. Plato onderschrijft wel het idee dat mythen in principe betrekking hebben op de oudste geschiedenis, maar anders dan veel van zijn tijdgenoten, gelooft hij niet dat we veel over die vroegste tijden kunnen leren uit die mythen. Zoals we hierboven hebben gezien, gaat Plato ervan uit dat we van die mythische geschiedenis nooit meer te weten zullen komen dan wat namen van figuren die ooit belangrijk waren. Uit het feit dat de oudste, mythische geschiedenis toch niet kenbaar is, terwijl mensen daar overduidelijk wel in geïnteresseerd zijn, trekt Plato de conclusie dat de filosoof die verhalen best mag manipuleren om mensen beter te maken, zolang hij ze maar 'zoveel mogelijk aan de waarheid gelijk maakt'. Plato bedoelt hier duidelijk niet de historische waarheid mee – die is immers onkenbaar – maar de morele waarheid. Wat nu, is de morele les die het publiek uit het Atlantis-verhaal dient te trekken?

¹³ Plato, *Staat* 382d.

A tale of two cities

Plato's eerste lezers waren, net als hijzelf, Atheners. Verwacht mag worden dat ze erg in hun nopjes waren met dit lofdicht over hun mythische voorvaders, niet in de laatste plaats omdat ze zichzelf ermee konden identificeren. Zoals verschillende geleerden hebben opgemerkt, roept de beschrijving van hoe de oer-Atheners de leiding namen in de strijd tegen het oppermachtige Atlantis en hoe ze uiteindelijk, nadat ze min of meer als enige waren overgebleven, Atlantis wisten te verslaan en zo de vrijheid van Griekenland veilig te stellen, herinneringen op aan Athenes *finest hour*, de slag bij Marathon (490 voor Christus).¹⁴ Toen de Perzen Griekenland binnenvielen, in reactie op de zogenaamde Ionische Opstand, de mislukte opstand van Griekse steden op wat nu de Turkse kust is tegen de Perzische dominantie, gingen de Spartanen niet in op het Atheense voorstel om samen tegen de Perzische overmacht op te trekken met als smoesje dat ze eerst nog bepaalde religieuze verplichtingen moesten nakomen. De Atheners zagen zich dus gedwongen om, weliswaar bijgestaan door enige bondgenoten, dan maar zelf de strijd met de Perzen aan te gaan bij Marathon. De strijd liep uit op een klinkende overwinning voor de Atheners, dwong de Perzen om hun expeditie te staken en leverde de Atheners veel prestige op in heel Griekenland. Waar het machtige Sparta het had laten afweten, daar hadden de Atheners de Griekse vrijheid overtuigend verdedigd. De strijders van Marathon zouden de grote helden worden van de Atheense geschiedenis. Een belangrijk detail hierbij is dat het ging om een landslag en dat de helden van Marathon hoplieten waren, de zware infanterie die bestond uit de leden van de betere klassen, omdat een hopliet geacht werd zijn peperdure bewapening uit eigen zak te betalen. Men heeft er terecht op gewezen dat het oer-Athene nadrukkelijk niet wordt gepresenteerd als de zeevarende mogendheid die Athene na de eerste Perzische oorlog zou worden, maar als een op het vasteland georiënteerde stad.

Uit het voorafgaande zou allicht de conclusie kunnen worden getrokken dat Atlantis staat voor het Perzische rijk. Ten dele is dat terecht.

¹⁴ Voor het idee dat het verhaal van de strijd tussen Athene en Atlantis verwijst naar zowel de Perzische als de Peloponnesische Oorlog, zie bijvoorbeeld: P. Vidal-Naquet, 'Athènes et l'Atlantide. Structure et signification d'un mythe platonicien', *Revue des Études grecques* 77 (1964) 420-444 en C. Gill, 'The Genre of the Atlantis Story', *Classical Philology* 72 (1977) 287-304.

Classici hebben erop gewezen dat Plato's beschrijving van de opbouw van Atlantis geïnspireerd lijkt te zijn op de beschrijving van sommige Perzische steden door Herodotus. Toch lijkt er meer aan de hand. Atlantis als zeevarende mogendheid riep bij Plato's Atheense publiek ongetwijfeld ook associaties op met een latere fase van de Atheense geschiedenis. Tijdens de Tweede Perzische Oorlog ontwikkelt Athene zich tot een maritieme grootmacht met als hoogtepunt de Slag bij Salamis waarin de Perzische vloot vernietigend wordt verslagen, hetgeen het begin van het einde van de Perzische expeditie inluidt. Na die Tweede Perzische Oorlog gebruikt Athene die vloot om zijn imperium op te bouwen, waarbij het, als de moderne maffia, zijn Griekse bondgenoten genadeloos uitzuigt door ze flinke beschermgelden op te leggen. Onder de bezielende leiding van Pericles werden deze inkomsten voor een deel gestoken in de wederopbouw van de Atheense Akropolis die tijdens de Tweede Perzische Oorlog verwoest was. Het ging hierbij om spectaculaire hoeveelheden goud en zilver. Wanneer Pericles aan het begin van de Peloponnesische Oorlog in een toespraak de Atheners een hart onder de riem probeert te steken, wijst hij op de enorme sommen goud en zilver die in de vorm van wijgeschenken en standbeelden aanwezig waren op de Akropolis en waarvan ze eventueel gebruik zouden kunnen maken in tijden van nood. In het bijzonder noemt hij het gigantische standbeeld van de godin Athene in het Parthenon dat 40 talenten aan goud zou bevatten.¹⁵ Dit Atheense prestigeproject was niet onomstreden. Tegenstanders van Pericles protesteerden dat hij de bondgenoten nodeloos tegen zich in het harnas joeg door Athene 'op te dirken als een hoer door haar vol te hangen met dure stenen, standbeelden en tempels die een fortuin waard waren'.¹⁶ De parallellen tussen Atlantis en het Athene van Pericles zijn niet te missen: beide staten waren maritieme mogendheden die hun vloot gebruikten om zichzelf te verrijken ten koste van onderworpen vazallen; die inkomsten werden onder meer gebruikt voor het optuigen van een Akropolis die bedekt was met goud en andere edelmetalen met als focuspunt een enorm cultusbeeld van de patroon-god.

¹⁵ Thucydides, *De Peloponnesische Oorlog* II 13. Het gaat hier duidelijk om veel, heel veel geld. Hoeveel precies is lastig vast te stellen. Voor wat het waard is, D. Matz, *Voices of Ancient Greece and Rome: Contemporary Accounts of Daily Life* (Santa Barbara, CA 2012) 60, schat dat het gaat om ongeveer 13 miljoen dollar. Voor de Akropolis als een soort 'brandkast' voor de Atheners, cf.: M. Beard, *Het Parthenon* (Amsterdam en Antwerpen 2002) 132-138.

¹⁶ Plutarchus, *Het Leven van Pericles* XII.2; cf.: Beard, *Het Parthenon*, 46-47.

Plato's smaak is het niet. Hij geeft duidelijk de voorkeur aan de eenvoudige Akropolis van de oer-Atheners.

Als het zo is dat Atlantis niet alleen naar het Perzische rijk verwijst, maar ook naar het gouden Athene van Pericles, dan ligt het voor de hand om aan te nemen dat de nederlaag van Atlantis bij de Atheense lezers van Plato niet alleen de zoete herinneringen zal hebben opgeroepen aan de overwinning bij Marathon, maar ook aan het trauma van de Siciliaanse expeditie (415-413 voor Christus), die het begin van het einde zou inluiden voor Athene als grote mogendheid. De Atheense volksvergadering besloot zich te mengen in een intern dispuut op Sicilië en de wapens op te nemen tegen Syracuse in de hoop op een rijke buit en verdere uitbreiding van de Atheense invloedssfeer. De onderneming, typisch een voorbeeld van *imperial overstretch*, liep uit op een faliekante mislukking die een gevoelige militaire aderlating voor Athene betekende en veel van zijn 'bondgenoten' motiveerde om in opstand te komen.

De moraal van het verhaal mag ondertussen duidelijk zijn. Met het Atlantis-verhaal krijgt Plato's Atheense publiek twee opties voorgelegd. Aan de ene kant kunnen ze ervoor kiezen om hun leven in te richten volgens de richtlijnen van Plato's *Staat*, zoals het oer-Athene van Critias. In dat geval zullen ze een nobel en eenvoudig bestaan kiezen dat de nazaten van de helden van Marathon waardig is. Aan de andere kant hebben ze de optie om hun verlangen naar rijkdom de vrije loop te laten ten koste van het goddelijk element in henzelf, hun verstand. In dat geval zullen ze uiteindelijk ten onder gaan aan hun tomeloze hebzucht, zoals met Atlantis en het imperialistische Athene gebeurd was. Het is een goede vraag of deze boodschap vooral gericht was aan de Atheense staat of aan individuen. Een belangrijk issue bij de interpretatie van Plato's *Staat* is of hij zijn utopie bedoelde als aansporing aan het individu om zijn eigen ziel te organiseren als een goede staat, als een daadwerkelijke blauwdruk voor een ideale staat of misschien wel allebei. Ook in het geval van het Atlantis-verhaal kun je verschillende kanten op. Is het genoeg om zelf geen Atlant te worden, of probeert Plato hier daadwerkelijk het Athene van zijn eigen tijd aan te sporen om zich eerder te spiegelen aan het goede Athene van de slag bij Marathon dan aan dat Athene van Pericles en de Siciliaanse expeditie?

Conclusie

Wanneer Socrates in de *Staat* zijn nobele leugen introduceert dat alle inwoners van de staat uit de aarde geboren zijn, vraagt één van zijn gesprekspartners zich verwonderd af wie dit sterke verhaal ooit gaat geloven. Socrates antwoordt hem dat de eerste generatie waarschijnlijk niet overtuigd zal worden, maar mogelijk wel 'hun zonen en kleinkinderen en de verdere toekomst van de mensheid. (...) Het lot van die fabel zal afhangen van haar verspreiding. En dat is het werk van de traditie'.¹⁷ In het geval van de nobele leugen van het Atlantis-verhaal heeft de traditie zeker haar werk gedaan. Latere generaties hebben Plato's fictie voor waar aangenomen, niet in de laatste plaats door de vele 'bewijzen' die Critias voor zijn verhaal aandraagt en de autoriteit van Plato zelf. Toch is het Atlantis-verhaal als nobele leugen geen succes. De moraal van het verhaal is de vele Atlantologen en schrijvers die zich door het Atlantis-verhaal hebben laten inspireren, ontgaan. Sterker nog, in veel verhalen wordt het dystopische Atlantis vaak opgevoerd als een soort utopie, terwijl het nobele oer-Athene vergeten wordt. Het goud, zilver en *orichalcum* van Atlantis spreken duidelijk meer tot de verbeelding dan de deugd van de oer-Atheners.

¹⁷ Plato, *Staat* 415d.